

вдалося встановити свою владу в Галичі й об'єднати волин. й галицькі землі в єдину Галицько-Волин. д-ву. Із самого поч. свого князювання Р. М. повів гостру б-бу з опозиційним боярством. Опорою йому служили прихильні до нього волин. і частина галицьких бояр та міщанство. Отож в особі Р. М. на галицькому престолі з'явився правитель нового типу, який, прагнувши створити міцну д-ву, спирався на середні шари сусп-ва. Подібним шляхом до створення централізованої д-ви пройшло багато країн Європи. У 1202 Р. М. здійснив похід на Київ. князівство і заволодів Києвом (протягом 1203–05 фактично був вел. кн. київ.). Він ініціював проведення реформ «доброго порядку» держ. устрою Русі, які б дозволили припинити міжусобиці і створити умови для стабільного захисту південнорус. кордонів від половців. «Добрий порядок» зводився до того, щоб шість наймогутніших князів Русі (суздальський, черніг., галицький, смоленський, полоцький і рязанський) обирали київ. князя як гол. володаря Русі. Однак через опір ін. князів пропозиції Романа не були реалізовані. Р. М. прославився як полководець. Організував ряд походів проти ятвягів, а на поч. 13 ст. очолив два великі походи на половців, де відзначився своєю хоробрістю і рішучістю. Вів активну зовн. політику. Підтримував контакти з Тевтонським орденом, рим. престолом, встановив доволі тісні міждерж. відносини з Візантією, Угорщиною та ін. д-вами. Роман був активним учасником князівських міжусобиць у Польщі. Загинув 19 черв. 1205 у сутичці неподалік від міста Завихвост (тепер – м. Завихвост, Польща). Похова-

ний у Володимир-Волин. (за ін. даними – у Галичі). Польс. хроніст 13 ст., згадуючи про Р. М., писав: «За короткий час він так піднявся, що правив над усіма землями і князями Русі», а давньорус. літописець назвав засновника Галицько-Волин. д-ви «самодержцем, царем нашим і всієї Русі».

Лит.: Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. К., 1984; Кульчицький В., Тищик Б., Бойко І. Галицько-Волинська держава (1199–1349). Л., 2005; Головка О. Б. Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя. К., 2006.

Л. Е. Шевчук.

РОСІЙСЬКА ІМПЕРІЯ – монархічна станова багатонац. д-ва в 1721–1917 Герб Р. і. – двоголовий орел з царськими регаліями, держ. прапор – полотнище з білою, синьою та червоною горизонтальними смугами, держ. гімн – «Боже, царя храни». Столицею Р. і. з 1721 по 1728 і з 1730 по 1917 був С.-Петербург (1914–1917 Петроград), а в 1728–1730 – Москва. Р. і. – перша імперія в Європі, де титул імператора був спадковим і не було навіть формальної процедури обрання імператора.

22 жовт. (2 листоп.) 1721 рос. цар Петро I Великий прийняв титул Імператора Всерос. на прохання Сенату після перемоги у Півн. війні. Ця подія спричинила зміну держ. символіки, церемоніалів коронаційних, траурних і ін. урочистостей, церк. проголошення членів правлячої династії. Оскільки у 18 ст. уявлення про д-ву персоніфікувалось в особі монарха, то спец. проголошення Росії імперією не відбулось. Це перед-

бачалось самою зміною титулатури Петра I та його місця в ієрархії правителів. Джерелом імперського звання царя, у свою чергу, визнавалась воля народу, «всіх чинів». В обґрунтуванні цього звання простежується вплив європ. природничо-прав. теорії (Г. Гроцій, Т. Гоббс, С. Пуффендорф).

Петро I остаточно перетворив станове Рос. царство в абсолютистську імперію. Режим абсолютизму фіксується в Військ. Регламенті. Вводить Табель про ранги і зрівнює у прав. сенсі вотчину з помістям. Із часів Петра I воля і «указ» монарха стають єдиним джерелом позитивного права. Петро I модернізував і реформував рос. сусп-во за європ. зразком. З'являються регулярна армія і військ. флот. Проводиться десакралізація культури, обрядів, побуту. Церква із патріаршого устрою перетворюється на синодальну, підкорену безпосередньо монарху. Вагоме місце в системі влади та управління посідав запроваджений 1711. Сенат – найвищ. уряд. та адм. установа. З поч. 1722 Сенат здійснював наглядові функції за діяльністю держ. установ. Для контролю чиновників при Сенаті була заснована посада обер-фіскала, якому підпорядковувалися фіскали на місцях. Для ведення діловодства засновується Сенатська канцелярія. Очолював Сенат ген. прокурор. Після смерті Петра I значення Сенату зменшилося. Разом з тим значно розвинулася бюрократія.

За царювання імп. Катерини I (1725–27) і Петра II (1727–30) від імені верх. влади всім завідувала Верх. таємна рада (1726–30). Прийшовши до влади, імп. Анна Іоанівна (1730–40) розпустила Верх. таємну раду, поновила значення

Сенату, заснувала Кабінет міністрів (1731). Найближче оточення імператриці становили іноземці, серед яких величезний вплив на управління д-вою мав її фаворит Е. Бірон.

За імп. Єлизавети (1741–61), яка усунула претендента на престол Іоанна VI, було проголошено курс на відродження та продовження справ Петра I. У системі управління Сенату була повернута і навіть посилена його колишня роль. В екон. житті країни спостерігалось піднесення промисловості і торгівлі, уряду також вдалося проводити більш послідовний курс зовн. політики. Семирічна війна продемонструвала країнам Зах. Європи значну боєздатність та навченість рос. армії.

Правління Петра III (1761–62) відзначилось непослідовністю реформ та пруськими симпатіями, що зрештою призвело до створення опозиції та чергового палацового перевороту. Катерина II (1762–96), прийшовши до влади, поклала край будь-яким спробам узурпації прав верх. влади з боку окр. сановників і бюрокр. установ. Вона провела реорганізацію Сенату (1763), очолювала «Уложену комісію» 1767–69 для розробки зводу законів Рос. імперії. Імператриця правила в дусі «просвітницького абсолютизму»: засновується Вільне екон. т-во, д-ва в цілому заохочує розвиток науки і культури.

Син імп. Катерини, Павло I (1796–1801), енергійно користувався самодерж. владою. Павло I скасовує низку нововведень матері. Наводить жорстку дисципліну в гвардії, зменшує привілеї дворян, видає маніфест про триденну панщину. Вступає до Мальтійського ордену в ступені магістра та готує проект

походу в Індію. 12 берез. 1801 убитий під час нового палацового перевороту.

Імп. Олександр I (1801–25) дарував конст. устрій приєднаним до імперії Фінляндії та Польщі. Відбувається Вітчизн. та починається Кавказ. війна. 1(13) січ. 1810 засновується Держ. рада Р. і. (дорадчий орган), яка мала право розглядати: нові закони; питання внутр. управління щодо існуючих законів; питання внутр. і зовн. політики в надзв. обставинах; щорічний кошторис заг. держ. прибутків і витрат (з 1862 – держ. розпис доходів і витрат); звіти держконтролю щодо виконання розпису доходів і витрат; надзв. фін. заходи та ін. Імператор скасовує роздачі казенних селян наближеним. У 1803 було видано «Указ про вільних хліборобів», а в 1818 розглядаються проекти скасування кріпосного права. У 1802 видано маніфест про заснування м-в. К-т Міністрів займався попереднім обговоренням важливих питань. Рішення більшості заносились у журнал і надавались на затвердження імператору. У 1810–17 з'являються військ. поселення. У 1819–20 починаються масові бунти військ. поселенців, а з 1820 заворушення торкаються армії. У 1825 під час міжцарювання спалахує повстання декабристів.

Микола I (1825–55) починає правління з придушення повстання декабристів. При ньому посилюється держконтроль за життям сусп-ва (створення III від-ня і корпусу жандармів). Він запроваджує кодифікацію законів, створюється Звід законів Рос. імперії. Будуються перші залізниці, починає скорочуватись чисельність кріпаків. Микола I проводить політику централізації щодо Поль-

щі: придушує польс. повстання (1830), у цілому робить кроки зі знищення польс. автономії. Росія програє Кримську війну, насамперед через технічну відсталість.

Олександр II (1855–81) здійснює важливі реформи: скасовує кріпосне право, проводить військ., земс. та міськ. реформи. З 1861 починає діяти РМ, яка розглядає справи, що потребують не лише утвердження, а й особистої присутності імператора при їх обговоренні. Засідання призначались імператором, були нерегулярними. Остаточно ліквідується польс. автономія після повстання в Польщі (1863–64), розгромлений дагестанський імамат і закінчена війна на Кавказі, відновлюється діяльність фінс. сейму. Росія продає США Аляску за 72 млн дол. у 1867. Через невдоволення сел. реформою і бажання її «переробити» створюються народницькі револ. рухи: «Чорний переділ», «Народна воля» і т. ін.; діяльність останньої призводить до царевбивства 1 берез. 1881.

Олександр III (1881–94) у 1-й пол. 80-х 19 ст. скасував подушну подать, знизив викупні платежі. З 2-ї пол. 80-х 19 ст. провів т. зв. «контрреформи». Він посилив роль поліції, центр. та місц. адміністрації. За царювання Олександра III було остаточно приєднано Серед. Азію (1885), оформився рос.-франц. союз (1891–93). У рос. офіц. традиції Олександра III називали «Миротворцем».

Під час царювання Миколи II (1894–1917) був орендований Квантунський п-в, що належав Китаю, з Порт-Артуром (1898), скликана Гаазька конференція з роззброєння, організований похід у Китай і окупована Маньчжурія (1900), втрачена, так само як і Порт-Артур,

РОСІЙСЬКА ІМПЕРІЯ

у результаті невдалої війни з Японією (1904–05). У внутр. житті д-ви найбільш значними подіями були: перший загальнорос. перепис (1897); уведення золотої валюти (1897); скорочення автономних прав Фінляндії; зростання револ. настроїв і повсюдні відкриті виступи проти самодерж. влади, у результаті яких 17 жовт. 1905 було видано маніфест про громадян. свободи і засновано рос. парламент – Держ. думу; зем. реформу, розпочато 1910 із виділення сел. общинних наділів в особисту власність і введення «відрубної системи» землеволодіння. 1907 Росія стала членом Антанти, у складі якої вступила в Першу світ. війну. Із серп. 1915 і до свого зречення Микола II – верх. головнокомандувач. Р. і. переслідувала власні інтереси: допомогу Сербії, приєднання тих польс. земель, які після розділень відійшли не до Росії, а до Німеччини та Австро-Угорщини, домінування серед слов'янських країн, завоювання Чорномор. проток. Війна призводить до крайнього напруження сил всіх воюючих д-в. У ході Лют. революції 1917, 2 (15) берез. Микола II зрікся престолу на користь мол. брата вел. кн. Михайла Олександровича, який престол не прийняв. 8 (21) берез. 1917 на вимогу петрогр. роб. Микола II із сім'єю був заарештований в Олександрівському палаці (Царське Село), пізніше був відправлений у Тобольськ, а після Жовт. революції 1917 – в Єкатеринбург. Розстріляний разом із дружиною, дітьми та найближчими слугами в Єкатеринбурзі, в Іпатіївському будинку в ніч із 16 на 17 лип. 1918. Після розстрілу тіла загиблих були спалені, а потім поховані у різних місцях. Перепохований 1998 у Пе-

тропавловському соборі Петропавловської фортеці в С.-Петербурзі.

Імп. Титулом володіли 14 осіб: 10 чоловіків і 4 жінки. Імп. Титул – офіц. найменування імператора в держ. док-тах, на прийомах та ін. заходах. Із перерахування титулу починалися всі док-ти, що підписувалися правлячим государем. Наприкін. 19 – на поч. 20 ст. імп. титул був трьох видів: Стислий, Скорочений і Повний. Застосування того чи ін. виду титулу залежало від важливості док-та та суворо регламентувалося. Історія титулу є історією розширення території імперії.

За розмірами території Р. і. до кін. 19 ст. посідала друге місце у світі після Британської імперії. До складу Р. і. входили: з 18 ст. Прибалтика, Правобереж. Україна, Білорусь, частина Польщі, Бессарабія, Півн. Кавказ; з 19 ст., крім того, Фінляндія, Закавказзя, Казахстан, Серед. Азія і Памір. До кін. 19 ст. тер. Р. і. дорівнювала 22,4 млн км². За переписом 1897 нас. становило 128,2 млн чол. у т. ч. Європ. Росія – 93,4 млн, Царство Польс. – 9,5 млн, Велике князівство Фінляндське – 2,6 млн, Кавказ. край – 9,3 млн, Сибір – 5,8 млн, середньоазіатські обл. – 7,7 млн.

На тер. Р. і. проживало понад 100 народів і народностей. 57% нас. становили нерос. народи. Рос. мова офіційно була загальнодерж. мовою, обов'язковою для всіх держ. і громад. установ.

Тер. Р. і. в 1914 поділялася на 81 губернію та 20 областей. Міст було 931. Частина губерній і областей були об'єднані в генерал-губернаторства (Варшавське, Іркутське, Київ., Моск., Приамурське, Степове, Туркестанське та Фінляндське). Офіц. васалами Р. і. були Бухарське і Хівінське ханства.

У 1914 під протекторат Р. і. був прийнятий Урянхайський край.

Р. і. була спадковою монархією на чолі з імператором, що володів самодерж. владою. Непорушний порядок спадковості влади в Р. і., однак, встановився не одразу. 5 (16) лют. 1722 Петро I підписав Устав «Про наслідування престолу». Він відміняв давній звичай передавати монарший престол прямим нащадкам по чол. лінії та передбачав призначення спадкоємця престолу волею монарха. Устав діяв до 25 лип. (5 серп.) 1727 і з 17 (28) груд. 1731 по 4 (15) квіт. 1797. З ним пов'язана атмосфера б-би за престол і палацових переворотів, що була притаманна Р. і. 18 ст. Сам Петро I не встиг призначити спадкоємця, і після його смерті імператрицею була проголошена його вдова Катерина I. Вона своїм заповітом призначила наступником вел. кн. Петра Олексійовича і досить детально визначила подальший порядок престолонаслідування (1727). Петро II помер, також не залишивши заповіту, після чого Верх. таємна рада запросила на рос. престол Анну Іоанівну. Анна Іоанівна 1731 відновила дію указу 1722 і перед смертю визначила наступником Іоана Антоновича, також докладно описавши подальшу лінію спадкування (1740). Єлизавета Петрівна, що усунула Іоана Антоновича від влади, спиралася на заповіт Катерини I в обґрунтуванні своїх прав на престол. Через кілька років царювання спадкоємцем Єлизавети був призначений її племінник Петро Федорович (Петро III), після вступу на престол якого спадкоємцем мав стати його син Павло Петрович. Проте вже неза-

баром, у результаті перевороту, влада перейшла до дружини Петра III Катерини II, яка посилалася на «волю всіх підданих». При цьому спадкоємцем залишився Павло, хоча Катерина, як свідчать окр. джерела, розглядала варіант із позбавленням його права спадкування на користь свого онука – Олександра Павловича.

5 квіт. 1797, у день свого коронування, імп. Павло I оприлюднив Акт про престолонаслідування, який відміняв петровський указ про престолонаслідування (1722). Цей Акт із незначними змінами проіснував до скасування монархії в Росії (1917). Павло встановив сувору черговість у порядку успадкування престолу, щоб у майб. було неможливо усунути від влади закон. спадкоємців. Повноліття для государів і спадкоємців встановлювалося по досягненню 16-ти років, а для ін. членів імп. фамілії – 20-ти років. На випадок сходження на престол неповнолітнього государя було передбачено призначення правителя й опікуна. В Акті про престолонаслідування містилося також важливе положення про неможливість сходження на рос. престол особи, що не належала до Правосл. Церкви. У 1820 імп. Олександр I доповнив норми Акта про престолонаслідування вимогою рівнорідності шлюбів як необхідної умови наслідування престолу дітьми членів імп. фамілії. Стабільним рос. наслідування престолу стало лише після династичної кризи 1825 і вступу на престол Миколи I.

Члени сім'ї імператора і його родичі становили Імп. Дім. Установою від 5 квіт. 1797 визначався склад представ-

ників імп. фамілії та ієрархічне старшинство її членів. Встановлювались титули: наступник престолу – цесаревич, вел. кн., його імп. величність; діти, онуки та правнуки імператора, а також їх дружини отримували титули вел. кн. і називалися імп. високостями. Наступ. покоління отримували титули князів імп. крові і називалися їх високостями. Визначались розміри утримання та приданого для членів імп. фамілії (залежно від старшинства), які видавались із держ. і уділ. сум. Із цією метою всі маєтки, що належали до імп. фамілії, отримали назву уділ. Для управління ними 1797 було створено Департамент уділів. Приналежність до імп. фамілії давала серйозні пільги: з 5 квіт. 1797 вел. кн. при хрещенні, а князі імп. крові – при повнолітті отримували вищу нагороду імперії – орден Андрія Первозванного, що автоматично означало чин III класу (генеральський) відповідно до Табелі про ранги. Крім того, вони отримували прибутки від уділ. земель. За злочини проти представників Імп. Дому були передбачені суворі покарання, а за замах на життя члена Імп. Дому передбачалася смертна кара.

Наприкін. 19 ст. у зв'язку зі зростанням Імп. Дому (до 1885 було 24 вел. кн.), Олександр III обмежив склад представників імп. фамілії. За Установою від 2 лип. 1886 вел. кн. стали вважатися лише діти та онуки імператора, від якого вони походили, правнуки та наст. покоління вважались князями імп. крові. При цьому правнукам присвоювався титул «високість», а їх нащадкам – «светлость». Визначались умови взяття шлюбу членів імп. фамілії. Змінювався також розмір грошового утримання.

Законод. владу імператор здійснював через Держ. раду (з 1810) і Держ. думу, затв. маніфестом Миколи II від 6 (18) серп. 1905. Маніфестом від 20 лют. 1906 і новою ред. Осн. законів Р. і. від 23 квіт. (5 трав.) 1906 Держ. рада була перетворена із законодорадчої на законод. установу (ін. законод. установою була Держ. дума). Держ. рада – верхня палата парламенту. Половина членів Ради стала обиратися, ін. – призначалися імператором. Держ. дума – нижня палата парламенту. Всього було чотири скликання Думи. Імператор керував держ. апаратом через Сенат, РМ і м-ва. Микола II указом від 19 (31) жовт. 1905 скасовує К-т міністрів і створює нову РМ. Імператор був верх. керівником збройних сил Р. і. У Р. і. християн. церква була частиною д-ви; «першою та панівною» була правосл. церква, якою керував імператор через Синод.

Усе нас. вважалось підданими Р. і., чол. нас. (від 20 років) зобов'язане було присягати на вірність імператору. Піддані Р. і. поділялися на 4 стани: дворяни, духовенство, міськ. обивателі (почесні гр-ни (власні та спадкові), гільдійське купецтво, міщани та посадські, ремісники або цехові) та сільс. обивателі (селяни).

Панівним станом у Р. і. було дворянство. Йому належала політ. влада. Дворянство було організовано відповідно до Табелі про ранги. 1762 (за Петра III) дворянство було звільнено від зобов'язань військ. та цив. держ. служби, запроваджені Петром I. Дворянство не піддавалось тілесним покаранням, звільнялось від рекрутської повинності, особистих податків. Жалувана грамота (1785) Катерини II (на права, вольності та привілеї рос. дворянства) встановлю-

вала широке коло особистих привілеїв дворянства, запроваджувала дворянське самоврядування. У період 1861–1917 дворяни поступово втрачають провідну екон. роль, більша частина придатної для сільс. госп-ва землі переходить у власність окр. селян і сел. общин. Дворяни також втрачають свою традиційну для 18–19 ст. численну перевагу серед офіцерів і держслужбовців. Починаючи з Петра I в Р. і. з'явилися іноз. титули – «барон», «граф». Це трапилось через: 1) приєднання Петром I нових територій. Знать, що проживала на них, вже мала такі титули; 2) перебування в Росії іноземців, що мали титули; 3) пожалування рос. аристократів титулами князів, графів Священної Рим. імперії.

Духовенство поділялось за сповіданням на правосл., римо-католич., протестантське, армяно-григоріанське. Духовенство правосл. церкви поділялось на біле (церковнослужителі) та чорне (ченці) і було привілейованим станом, звільнялося від податків та рекрутської повинності, підлягало церк. суду на підставі канонічного права (за винятком справ «по слову і справі государевій»). Підкорення правосл. церкви д-ві було істор. традицією, що походила з візант. історії, де головою церкви був імператор. Очолював церкву Найсвятіший Правительствующий Синод (1721), члени якого склали присягу. Для спостереження за справами Синоду був призначений світський чиновник – оберпрокурор Синоду, що підкорювався Ген. прокурору. Синоду підкорювались архієреї, що очолювали церк. округи – єпархії. Після створення Синоду землі були повернені церкві, і церква зобов'язувалась утримувати зі своїх при-

бутків частину шкіл, лікарень. Секуляризація церк. маєностей була завершена Катериною II. Указом 1764 церква стала фінансуватися з казни. Її діяльність регламентувалась Духовним регламентом 1721.

Посадське, тобто міськ. торг.-ремісниче нас. становило особливий стан, який на відміну від дворянства та духовенства не був привілейованим, на нього поширювалось «держ. тягло» та всі податки та повинності, у т. ч. рекрутська, воно підлягало тілесним покаранням. Міськ. нас. у 19 ст. поділось на п'ять груп: почесні гр-ни, купці, цехові майстри, міщани, дрібні власники і ті, хто працювали за наймом. 1785 у Жалуваній грамоті Катерина II виділила зі складу міськ. обивателів іменитих гр-н. 1 січ. 1807 Височайшим маніфестом звання іменитих гр-н було скасовано для купецтва. 1827 міністр фінансів Є. Канкрін запропонував встановлення особливого почесного громадянства, що й було проголошено маніфестом 10 квіт. 1832. Купецький стан ділився на три гільдії та «підлих людей». Належність до гільдії визначалась розміром капіталу. Метою розподілу була інтеграція в імперську структуру. Жалувана грамота містам надавала купцям монополію на торгівлю, звільняла їх від подушної податі та рекрутської повинності. Після реформ Олександра II купці відігравали важливу роль у місц. самоврядуванні. Міщанство – осн. міськ. податний стан у Р. і. Міщани були приписані до своїх міськ. т-в, залишати які могли тільки за тимчасовими паспортами, а зараховуватися до ін. – з дозволу влади. Вони сплачували подушну подать, підлягали рекрутській повинності

та тілесному покаранню, не мали права вступати на держ. службу. Міщанам були дозволені дрібна торгівля, різні промисли, робота за наймом. Для занять ремеслом і торгівлею вони повинні були записуватися в цехи та гільдії. Організація міщанського стану була остаточно встановлена 1785. У кожному місті вони утворювали міщанське сусп-во, обирали міщанські управи або міщанських старост та їх помічників (управи введені з 1870). У сер. 19 ст. міщани звільняються від тілесного покарання, з 1866 – від подушного податку. Належність до міщанського стану була спадковою.

Селянство становило 80% нас. імперії. Селяни у різний час поділялись на власницьких, держ., уділ. і бобилів. Саме селянство сплачувало левову частку подушної податі та ін. податків і зборів, які забезпечували утримання армії, флоту, міст. Саме селяни як рекрути становили осн. масу збройних сил. Права кріпосних селян захищав Маніфест про триденну барщину, а потім скасування кріпосного права (1861). Селяни об'єднувались у сільс. т-ва. З метою управління та суду декілька сільс. т-в утворювали волость. У селах і волостях селянам було надано самоврядування.

Станова організація сусп-ва була скасована декретом «Про знищення станів і цивільних чинів» у листоп. 1917.

Особлива категорія підданих у рамках права Р. і. – іногородці. Термін уживався до всіх рос. підданих неслов'янського походження, але формально, юридично він стосувався лише перерахованих у законі етнічних груп (більшість європ. народів не зараховувалась до іногородців). Першим законод. актом щодо іногородців став Устав про управління іногородцями,

вид. 1822. Він поділив іногородців на «осілих», «кочових», «бродячих» і згідно з цим визнавав їх адм. і прав. статус.

Поява в Р. і. іноземців, гол. чин. із Зах. Європи, починається ще за часів Моск. Русі, котра потребувала іноз. військ. фахівців для організації «полків іноз. зразка». З поч. реформ імп. Петра I міграція іноземців стає масовою. Станом на поч. 20 ст. іноземець, що бажав вступити в рос. підданство, подавав прохання на ім'я місц. губернатора про цілі прибуття та рід своїх занять, потім подавалося прохання на ім'я міністра внутр. справ про прийняття в рос. підданство, причому був заборонений прийом євреїв і дервішів. Крім того, будь-який в'їзд у Р. і. євреїв і єзуїтів міг проводитися тільки з особливого дозволу міністрів закордонних справ, внутр. справ і фінансів. Після закінчення 5-річного терміну іноземець міг отримати підданство по «укоріненню» (натуралізації), і отримати повні права, напр., право вступати в купецькі гільдії, купувати нерухомість. Іноземці, які не отримали рос. підданства, могли вступати на держ. службу, але тільки «по учбовій частині», у гірничій справі.

Відсутність аж до поч. 20 ст. у політ. системі Р. і. будь-яких елементів народовладдя, політ. та громадян. прав і свобод, соц., нац., духовне гноблення з боку влади стосовно переважної більшості нас. зумовило виникнення і поступовий розвиток у країні визв. руху. Навіть після офіц. проголошення поступок у ході революції 1905 царизм на практиці вперто не бажав втрачати свої позиції в будь-якій сфері. Вже з кін. 19 ст. можна констатувати наявність у Росії системної кризи.

Гол. із внутр. функцій д-ви була функція придушення, каральна. Задля її реалізації в Р. і. був створений потужний, широко розгалужений каральний апарат. Поряд зі спец. та надзв. органами (заг. та політ. поліцією, тюремними установами, військ. судами, тимчасовими генерал-губернаторами тощо), до каральної діяльності все більше підключалися ін. ланки держ. механізму: губ. та повітова адміністрація, судово-прокурорські органи та ін. Знаряддям каральної політики царизму стали збройні сили країни. Це підтверджується цифрами, наведеними в офіц. док-тах воєн. м-ва: протягом лише 10 місяців 1905 війська направлялися «для сприяння цив. властям під час попередження і припинення заворушень» 2669 разів (15297,5 піхотних рот, 3665,5 ескадронів і сотень, 224 гарматних і 124 обслуги, крім того, у складі окр. команд – майже 84 тис. солдат; зброя застосовувалася військом у 191 випадкові).

Один із найбільш відомих теоретиків типології прав. системи Р. Давід вважав, що до 1917 Росія входила до т. зв. романо-герм. прав. сім'ї. Осн. джерелом рос. права був закон. Від самого поч., однак, право на Русі виникло у формі звичаїв, а остаточне домінування закону виявилось у період імперії. Відповідно до Осн. законів Р. і. 1892, закони могли видаватися у вигляді уложень, статутів, установ, грамот, положень, наказів (інструкцій), маніфестів, указів, думок Держ. ради і доповідей, удостоєних «найвищ.» затвердження. Крім того, мали силу законів укази Сенату. Після прийняття Осн. законів 1906 законами стали вважатися акти, затв. трьома ін-

станціями: Держ. радою, Держ. думою й імператором. Зак-во було зібрано в Повному збір. законів Рос. імперії та Зводі законів Рос. імперії. Повне збір. законів Рос. імперії (ПЗЗ) – найбільш повна зб. законод. актів, розташованих у хронол. порядку (1649–1825), за номерами затвердження кожного акта царем. Кодифікація законів у Росії почалася у 2-й чв. 19 ст. Складанням та вид. ПЗЗ займалися Друге від-ня власної його імп. величності канцелярії (1826–82), Кодифікаційний відділ Держ. ради (1882–93) і Від-ня зводу законів Держ. канцелярії (1893–1917). ПЗЗ включало всі різновиди законод. актів доревол. Росії: маніфести, «установи», положення, уложення, статuti, рескрипти, «височайше затверджені» думки Держ. ради, журн. К-ту і РМ, іменні укази та ін. Не включалися акти церк. управління (передбачалося вид. окр. «Зібрання узаконень» церк. відомства), а також законод. акти, що стосувалися імп. двору і придворного відомства взагалі (через небажання розголосу). У доревол. Росії було здійснено три вид. ПЗЗ.

З 1862 по 1917 при Сенаті видавалося Збір. узаконень і розпоряджень уряду. Воно виходило два рази на тиждень і містило всі маніфести, веління, що видавались від імені Сенату, укази та ін. акти, що мали силу закону. З 1902 Збір. узаконень видавалося у двох відділах, причому у другий відділ вміщувалися, крім ін., статuti та законоположення, що стосувалися громад., земс., міськ. і прив. кред. установ.

Ще одним важливим джерелом є вид. 1832 Звід законів Р. і., який був оголошений чинним джерелом права з 1 січ. 1835. Згодом Звід перевид. 1842

і 1857. Після цього перевид. окр. томи, останній раз 1912. Закони, які приймалися у період між новими вид. Зводу, містилися в «Продовженнях до Зводу». Звід законів Р. і. – систематизована інкорпорація чинних законів, складена на основі ПЗЗ Р. і. Вид. Зводу законів Р. і. завершило багаторічну кодифікаційну роботу, розпочату ще наприкін. 18 ст.

Характеризуючи прав. систему Р. і., слід зазначити, що з кін. 19 ст. дедалі вагомніше місце в ній посідає «виключне зак-во», яке надавало владі в центрі й на місцях надзв. повноваження. Лише за допомогою такого зак-ва самодержавство сподівалося утримати політ. контроль над сусп-вом. Серед актів такого роду варто перш за все згадати «Положення про заходи з охорони державного порядку і громадського спокою» від 14 серп. 1881 (цей док-т передбачав можливість запровадження в окр. місцевостях або в д-ві в цілому «виключного положення» у вигляді режиму «посиленої» або «надзв.» охорони). Введено як тимчасовий захід (на 3 роки), «Положення...» 1881 систематично продовжувалось і проіснувало аж до лют. 1917. Отже, в револ. пресі цей акт цілком справедливо характеризувався як «один із найстійкіших, осн. законів Р. і.», «фактична рос. конституція».

На нац. окраїнах імперії діяв ряд місц. законів. Так, у Царстві Польс. діяли цив. і торг. кодекси Наполеона, прийняті в Герцогстві Варшавському 1808 і 1809. У Великому князівстві Фінляндському діяло Заг. Уложення Швед. Королівства, затв. 1763. У Зах. губерніях до 1840 (у Могильовській і Вітебській губ. – до 1831) діяли Литов. статут, Ві-

сліцький статут 1374, статути Вартські, Владислава Ягелли (1423), Піотрковські та Корчинські, ухвалені за Казимира IV (1447 і 1465), Нешавські й Опокські (1454), доповнені при Іоанні Альберті (1496), статути Сигізмунда (1507–43), сеймові конституції, мазовецькі вилучення (збірка 1576), прусська коректура (збір. норм, що поширювалися на Зах. Пруссію, яка відійшла до Польщі за Торнським договором 1466, затв. на сеймі 1598), магдеб. право. В Остзейському краї діяло Остзейське цив. право, що включало нім. і рим. права (імп. постанови, «Саксонське зерцало» і *Libri feudorum*), швед. земс. і міське уложення та різні норми феод. і міські права. 1865 набув чинності остзейський звід. У Бессарабії діяли Соборна грамота Олександра Маврокордато, затв. 1785, Шестикнижжя Арменопула (збірка, автором якого був К. Арменопул (1320–82), візант. юрист, колиш. суддя в Солуні) і «Коротке зібрання законів» Андронаки Доніча, вид. 1814 (короткий виклад засад рим. права з осн. змінами, внесеними з місц. молдав. звичаїв).

У лют. 1917 відбувся фактичний перехід Росії від монархічної до республік. форми правління. Очевидно, що цей перехід не був підготовлений ані історично, ані юридично. Влада перейшла до Тимчасового к-ту членів Держ. думи, який сформував перший склад Тимчасового уряду. Головою його і міністром внутр. справ став кн. Г. Львов. Унаслідок револ. подій такі органи, як Держ. дума, Держ. рада, РМ, були ліквідовані, всі їхні повноваження перейшли до Тимчасового уряду. Сенат і Синод залишилися, але підпорядковувалися уряду. Губернатори та віце-гу-

бернатори були особливою постановою відсторонені від посад, їх обов'язки покладалися на голів губ. земс. управ, яким надавалося звання «губ. комісарів Тимчасового уряду». Декларацією про рівність у суді і його незалежність Тимчасовий уряд ліквідував особливі суди, був скасований Департамент поліції. Для підготовки нового зак-ва у берез. 1917 було створено Юрид. нараду, яка почала розгляд нових законопроектів. У трав. 1917 був сформований новий коаліційний склад Тимчасового уряду. У держ. апараті з'явилися нові м-ва: продовольства, віросповідань, громад. піклування, праці, пошти і телеграфів. У лип. 1917 був сформований другий коаліційний складу Тимчасового уряду, головою якого став О. Керенський. Декретом від 1 верес. 1917 Тимчасовий уряд проголосив Росію республікою. Почалася робота над проектом конституції.

Тимчасовий уряд був змушений задовольнити окр. вимоги нац.-визв. рухів. Так, 6 берез. 1917 був оприлюднений маніфест про відновлення автономії Фінляндії, а у відозві від 17 берез. Тимчасовий уряд висловився за «відновлення незалежності Польс. д-ви, утвореної з усіх земель, заселених переважно польс. народом». Але водночас робилося застереження, що майб. Польс. д-ви має бути пов'язане з Росією «вільним військ. союзом». Решта поневолених колиш. імперією націй мала задовольнитися дозволом міністра народної освіти О. Мануйлова на запровадження рідної мови у поч. школі та відкриття нац. прив. г-зій. Розгляд проблеми нац.-тер. автономії та федералі-

зації Росії належав до компетенції майб. Установчих зборів, що не могло задовольнити навіть найскромніші побажання литовців і українців, молдаван і грузинів, білорусів і вірмен.

Така нац. політика Тимчасового уряду призвела не лише до його повалення у жовт. 1917 більшовиками, а й сприяла утворенню на уламках Р. і. 13 д-в. Стати справді незалежними від колиш. імп. центру спромоглися Польща, Фінляндія і три країни Балтії. В ін. регіонах утвердилася диктатура більшов. партії. Створена нею Рад. Росія об'єднала навколо себе сім псевдодержав, у т. ч. й УСРР. Попри незалежний статус владні структури нац. республік являли собою на практиці регіональні відгалуження єдиної системи влади. Конгломерат восьми д-в в одній країні існував недовго. Наприкін. 1922 з'явилася фактично єдина д-ва з безнац. назвою – Союз Рад. Соціаліст. Республік (СРСР).

Лит.: Грибовский В. М. Государственное устройство и управление Российской Империи (из лекций по русскому государственному и административному праву). О., 1912; Рубакин Н. А. Россия в цифрах. Страна. Народ. Сословия. Классы. СПб., 1912; Ерошкин Н. П. История государственных учреждений дореволюционной России. М., 1986; Агеева О. Г. Титул «император» и понятие «империя» в России в первой четверти XVIII века // Мир истории, 1999, № 5; Ярмиш О. Н. Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. Х., 2001; Тесля А. А. Источники гражданского права Российской империи XIX – начала XX веков. Хабаровск, 2005.

*О. Н. Ярмиш, К. М. Ячменіхін,
О. Б. Стрілюк.*